

УДК 398.1 (477.5/6):821.161.2

Павленко І.Я.

**ДО ПИТАННЯ ПРО СОЦІАЛЬНО-УТОПІЧНІ МОТИВИ
В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРИ (НА МАТЕРІАЛІ ЛЕГЕНД ТА ПЕРЕКАЗІВ ПРО ЗАПОРІЖЖЯ)**

В статтє ставитєся вопрос о социальнo-утопических мотивах и основных их коннотациях в украинской неказочной прозе.

Ключевые слова: легенды, предания, социальнo-утопические мотивы, «далекі землі», «золотий век», «утраченний рай»

У статті порушується питання про соціально-утопічні мотиви та їх основні конотації в українській неказковій прозі.

Ключові слова: легенди, перекази, соціально-утопічні мотиви, “далекі землі”, “золотий вік”, “втрачений рай”

The article deals with the question about social-utopian reasons and basic connotation in Ukrainian unfair-tale prose.

Key words: legends, social-utopian reasons, «distant earths», «golden age», «lost paradise»

Порушуючи питання про соціально-утопічні легенди та характер їх функціонування у російському фольклорі, К.В.Чистов зазначав: “Нажаль, російські народні соціально-утопічні легенди (як і легенди інших європейських народів) вивчені слабо” [1, с.5]. За спостереженнями вченого, можливо виділити три основні типи соціально-утопічних усних народних творів: про “золотий вік”, “про далекі землі” та про “визволителів” [1, с.15-16; 2].

Дослідники практично не звертають увагу на цікавий запис Я.Новицького “Великорусские крестьяне в запорожских вольностях”: “Колись давно кацапка розказувала нашим батькам, що як виводили їх відтіль (Серпухов) в степи, то казали, що тут рай, а не сторона. В степу, казали їм, як вигонять коров у череду, то до рог прив’язують кошовки: ввечері вернуться вони додому з пашні і приносять повні кошовки ягід: самі так і нападають. А люди, казали їм, живуть так багато, що кождий день їдять пироги і всякому дають виймають з печі з третього, як колись жали з третього снопа” [3, с.109-110]. Тут відтворено традиційну, досить широко репрезентовану в російському фольклорі легенду про “далекі землі”. В жодній з відомих нам робіт, присвячених дослідженню російських легенд, Запорожжя як “далека земля” навіть не згадується. Водночас в існуючих класифікаціях української неказкової прози така група легенд (або принаймні мотивів), як соціально-утопічні, традиційно не виділяється, хоч значний обсяг накопиченого емпіричного матеріалу дозволяє говорити про побутування соціально-утопічних мотивів, значна частина яких пов’язана із фольклорною пам’яттю про Запорожжя.

Мета пропонуваної розвідки – порушити питання про існування соціально-утопічних мотивів в українській неказковій прозі та виявити їх основні конотації у легендах та переказах, що в різні часи були записані на теренах Нижньої Наддніпряни.

Формування мотиву “далекі землі” розпочалося ще за часів існування Запорожжя, оскільки воно було одним з активних факторів розвитку соціальної активності селянства, “адже вперше селянин побачив перед собою земний і реальний суспільний ідеал”[4, с.68]. Найбільш привабливим, мабуть, був козацький суспільний імунітет: відсутність будь-яких обов’язків перед паном та державою, окрім військових, особиста свобода, власна юрисдикція та т. ін. З точки зору В. Антоновича, “Запорожжя ... у своєму побуті найбільше виявило народний ідеал громадського, демократичного, рівноправного ладу. Через те воно і мало великий вплив на весь український народ, який не міг виявити в житті свого ідеалу”[5, с.195]. Витоки мотиву землі, де всі рівні та незалежні, багаті та щасливі, заможні та войовничі, коріняться як в об’єктивних причинах – особливому суспільному положенні козацтва, так і в чинниках суб’єктивних – бажанні запорожців створити власний ідеальний образ серед селян та інших суспільних верств.

Особливим ставленням селянства до козацтва зумовлено відношення до простору, який належав запорожцям і був ареною їх діяльності: “Вигнали всіх (панів. – І.П.) геть до пера, і стали тоді запорожці самі королювати в цьому краї”[6, арк. 41]. Аналізуючи особливості середньовічної культури, А.Гуревич дійшов висновку, що простір в ній мав різні прояви та по різному взаємодіяв з людиною. “Перебування на “вільній” землі полегшувало стан або змінювало соціальний статус” [7, с.75]. Саме на Запорожжі людина відчувала себе вільною, оскільки, як вважали творці легенд та переказів про нього, лише тут збереглися “природні” засади буття, не обмежені соціальними та майновими нормами: “Наші діди думали так: Земля, вода, ліс – все це Боже, ну й користувались всім, що Бог послав людині” [8, с.12].

За К.Чистовим, “оповідання про ”далекі землі” ... наповнені історичним оптимізмом, як правило, безкомпромісні по відношенню до сучасного, спрямовані в майбутнє і являють собою своєрідну форму політичного активного утопізму, ... оповідання про “золотий вік” були лише зародковою формою вираження критичного ставлення до дійсності через ідеалізацію минулого”[1, с.16]. З цим положенням

загалом можна погодитися, але матеріалами з Нижньої Наддніпряни не підтверджується думка про спрямованість мотиву “далекої землі” у майбутнє: це фольклорна ідеалізація запорозьких вжитків та порядків сучасниками і найближчими нащадками. В творах про Запоріжжя як “золотий вік” соціальні та політичні, економічні та інші ідеали екстрапольовані у минуле. Відбувся процес, названий М.Бахтінім “історичною інверсією”.

Мотив “золотого віку” у тій формі, що дійшла до часів масового запису фольклорних творів, отримав розвиток досить пізно в результаті різкого протиставлення минулого/сучасного, оскільки козацьке минуле давало матеріали та привід для його поетичної та соціальної ідеалізації, а особливості запорозьких вжитків, і в першу чергу спільної власності на землю, запорозької волі та демократизму, – для ідеалізації, якщо правомірно так сформулювати, регіональної, що різко посилюється під час встановлення тут кріпацтва і знищення останніх залишків колишньої волі.

Серед російських наративів про “золотий вік” зустрічаються два основні різновиди: про загальний “золотий вік” у минулому та про “більш вузький за своїм значенням та змістом – про землі, на яких воля утримувалася якийсь час на порівняно невеликій території у вигляді винятку та у зв’язку з якимись особливими обставинами, найчастіше завдяки подвигів, заслугам перед державою тощо” [1, с.22]. “Золотий вік” в інтерпретації нижньонаддніпрянської фольклорної неказкової прози мав не всеохоплюючий (що вмотивовувалося історичними чинниками – постійна залежність від поляків, турецькі та татарські наскоки та т. ін.), а регіональний характер і пов’язувався із землею, на якій ніким не дарована воля була споконвіку органічною складовою життя козаків (“Запоріжці – то був народ вільний, знаючий, химерний. Вони не визнавали ні королів, ні царів, а жили так, як самі хотіли...” [6, арк. 47]) та утримувалася довше, ніж на інших українських територіях.

Уявлення про “золотий вік” в регіоні мали різні аспекти: соціальні, побутові, економічні, екологічні – (навіть природа була щедрішою до людини, це був час загального достатку): запоріжці рідко полювали на звірину, так багато було риби та птахів. Ріки та земля годували людей, не потрібно було докладати навіть певних зусиль.

Д.Яворницький першим на матеріалі власних фольклорних записів та спостережень над народними уявленнями останньої чверті 19 ст. про Запоріжжя зробив висновок: “... в спогадах нинішніх старих людей край вольностей запорозьких козаків уявляється таким багатим і квітучим: звісно, у спогадах багато перебільшень, що пояснюється здатністю людської природи все минуле уявляти в кращому вигляді, ніж нинішнє; та все ж загалом вони містять значну частку правди, особливо, якщо взяти до уваги схожість оповідей старих з описами очевидців минулих віків і подібність переказів людей із різних країв цієї місцевості” [9, с.267]. Він вважав, що геокліматичні особливості краю та його природа, як і значна кількість незаселеної родючої землі, сприяли полегшенню життя, а отже, і постійній ідеалізації цієї території.

У легендах та переказах ще довгий час гіперболізуються можливості та багатства колишньої запорозької землі. Вона уявлялася як безмежно багата та плодюча. “Дід Залізняк” із Наковальні розказував, а ця розповідь запам’яталася молодшим односельцям і вони переповідали іншим, в тому числі й Д.Яворницькому, про природне багатство краю та невидані врожаї у перші роки колонізації: “Так воно як уроде, то й стебла не видко: самий колос пошти та ще такий товстий, наче веретено. Це, бач, хліба такі були. А трави, так і казати нічого...” [10, с.410-411].

У період козаччини ставлення до Запоріжжя було як до “далекої землі”, на якій можливо реалізувати суспільний ідеал, тому падіння Січі розглядалося як явище апокаліптичного масштабу і набуло розголосу у фольклорі, на що неодноразово звертали увагу дослідники. Зі зруйнуванням самого інституту козаччини ставлення до Запоріжжя змінюється в першу чергу в результаті того, що змінювалися носії творчості про нього, серед яких спочатку були запорозькі сидні та безпосередні нащадки запоріжців, але поступово переймалися твори новим населенням краю. Та й нащадки запоріжців змушені були зайнятися звичайною селянською працею, що зумовило ставлення до Запоріжжя не лише як до території, де всі були вільними, але й як до значної території з великою кількістю незайманої землі, якою можна було володіти та обробляти. У записях другої половини 19 ст. мотив “золотого віку” розкриває селянське ставлення до землі: “Землі у них було стільки, скільки очима скинути, Степи були такі, що не можна було й знати, де вони починаються, а де кінчаються. Великі, несхожені і неоглядні лани!” [6, арк. 41].

Одна з характерних рис “золотого віку” – відсутність або мінімалізація праці, пов’язана в основному із часами козачтва, розповіді про які ігнорували війну як напруження сил, своєрідну і дуже важку працю. Мотив максимального полегшення праці проходить через всі ностальгічні розповіді про минуле краю. Часто згадувані високі трави та бур’яни були не окрасою місцевості, а можливістю не особливо перейматися заготівлею сіна: “Зімою, було, на степу пасемо скот, як нема снігу; сіном топимо, із сіна робимо загаті, вмісто заборів, і огорожуємо двори; сіно було ні почом” [11, с.241]. У переказах завжди підкреслюється багатство річок, що впродовж значного періоду були основними годувальницями козачтва і деякий час годували їх нащадків: “А річки Кашлачак, Волноваха, – хіба вони були як тепер, що

літом нігде й жабі сісти? Вони ж колись не висихали, і риба в їх, було, аж кишить. Забрешеш, було, ругелію раз, то є риби та раків мішок. Та то ще нічого, що ругелію, а то, було, хлопці підуть і без ругелі, та, гляди, разів зо два, зо три забредуть штанами, позав'язувавши холоші травною, то й є на казан. Тепер би й люди сміялись, як би ловив штанами, і риба б не ловилась, бо вже хитрішою стала, а тоді ніхто нічого не замічав..." [11, с.241].

Аналіз легенд та переказів Нижньої Наддніпряни дає підстави стверджувати, що в українському фольклорі, особливо у досліджуваному регіоні, народна пам'ять про втрату козаччини поступово структурується у мотив "втраченого раю", хронотоп якого також збігається із часопростором Запорожжя (близкість мотивів "золотого віку" та "втраченого" раю на матеріалі міфів відзначив Є.Мелетинський [12, с.142]).

У багатьох легендах із руйнуванням Запорожжя втрачаються й всі його природні багатства, змінюється все, навіть річки та озера: "Молочна була широка й глибока річка. Пересипу того, що тепер між Кирилівкою і Степанівною, не було зовсім. Із Азовського моря риба, навіть камбала, заходила в Молочну незчисленною силою. Шуки в Молочній водились аршини в три довжиною, увесь віз, бувало, однією займеш" [13, с.20-21]; "По цим річкам, ще за Катерини, були вільні степи і жило запорозьке козацтво, а як зійшли відсіть, – звалував і звір всякий, і птиця, і риба перевелись ... "[3, с.48]. "Тепер все перевелось: ні тіх птиць, ні того звіра, тіки зайця, вовка та гаряха і бачиш" [11, с.241].

З небажанням розпрощатися із можливістю повернути колишнє пов'язана часткова екстраполяція минулого, а вірніше, спроектованого в нього ідеалу, у "далекі землі", де й досі живуть запорожці: "Живуть, кажуть, і тепер козаки в Туреччині, живуть і хліб їдять не по-нашому; в приволлі" [14, с.181], – хоч паралельно існували варіанти про життя запорожців на інших землях таке саме, як і життя оповідачів: "Е, було колись Запорожжя та не вернеться! Покоління їх жили в Чорноморії та за Дунаєм. Тільки живуть вони, як ми, сім'єйствами та слободами" [15, арк. 243].

Отже, існуючі записи фольклорного матеріалу з теренів історичного Запорожжя свідчать про те, що в фольклорі часів козаччини воно сприймалося як вільна земля, де людина може позбутися соціального та національного пригноблення, реалізувати власні сили та можливості у захисті своєї землі і віри, здобути суспільний імунітет, стати членом спільноти рівних; поза межами вольностей (не без сприяння самих запорожців) формувався мотив "далекої землі". У посткозацький період поступово формується ностальгічно-ідеалізуюче ставлення до Запорожжя як до втраченого ідеалу, з ним асоціюється можливість реалізації найкращих мрій та сподівань, поступово вибудовується мотив "золотого віку", що тісно корелює із мотивом "втраченого раю", хронотоп якого збігається із часопростором історичного Запорожжя.

Джерела та література

1. Чистов К.В. Русские народные социально-утопические легенды 17-20 вв. – М.: Наука, 1967.
2. Чистов К.В. Русские народные социально-утопические легенды XVII-XIX вв.// История, фольклор, искусство славянских народов. Доклады советской делегации. V Международный съезд славистов. София, сентябрь 1963 г. – М., 1963. – С. 486-503;
3. Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875-1905 г. Репринтное воспроизведение издания 1911 года. – Рига: Сприндита – 1990.
4. Смолий В.А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному аспекті. – Український історичний журнал. – 1991. – № 5. – С.61-72.
5. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. Із попереднім словом про життя і діяльність В. Антоновича, із портретом автора, образами гетьманів та увагами д-ра Мирона Кордути. – К.: Дніпро, 1991.
6. Яворницький Д.І. Український простолод у його творчості. Збірник записів оповідального жанру. 1 част. 1870-1939 р.р. – Рукопис. – 198 арк., – ІМФЕ, Ф8-К2/3.
7. Гуревич А. Категории средневековой культуры// Арон Гуревич. Избранные труды. – Т.1. Средневековый мир. – М.-СПб.: Университетская книга, 1999. – С. 17-260.
8. Новицкий Я.П. Остров Хортица на Днепре, его природа, история, древности // Старожитності Південної України. – Випуск 1. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 1997.
9. Яворницький Д.І. Вольності запорозьких козаків. – Дніпропетровськ: Січ, 2002.
10. Яворницький Д.І. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Ч. 1, 2. / Упор. М.М. Олійник-Шубравської. – К., 1995.
11. Малорусские предания и рассказы. Свод М. Драгоманова, К. – 1876.
12. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. 3-е издание. Репринтное.– М.: Восточная литература, 2000.
13. Очерк города Мелитополя и его уезда в географическом отношении// Составил П.К. Дзякович. – Мелитополь, 1900.
14. Эварницкий Д.И. По следам запорожцев. – С.-Петербург, 1898.
15. Новицкий Я. Збірник. Малорусския народные песни, собранные в Екатеринославщине. 1875-1915. Екатеринослав. – Відділ рукописів ІМФЕ, Ф 4/ 144.

Поступила до редакції 20.07.2005 р.